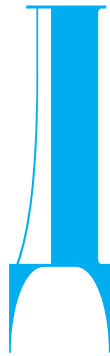

HISTORICAL WAY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF DNIPROPETROVSK HYGIENIC SCHOOL

Beletska E.M.

ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ГІГІЄНИЧНОЇ ШКОЛИ До 90-річчя від заснування кафедри загальної гігієни ДМА

БІЛЕЦЬКА Е.М.
ДЗ "Дніпропетровська
медична академія МОЗ
України"

УДК: (092) (477.63)

Дніпропетровська гігієнічна наукова школа розпочала відлік свого становлення у ХІХ ст. зі створення санітарного земства Катеринославської губернії. Профілактичний напрямок земства як унікальної громадської організації самоврядування, що не мала аналогів у світі, створена зусиллями таких видатних особистостей, як О.І.Яворський, С.А.Томілін, А.Л.Смидович та інших організаторів системи збереження здоров'я населення Катеринославського краю [3, 4, 7, 11, 13].

Катеринославське санітарне земство за відносно короткий проміжок часу спромоглося створити цілісну систему санітарно-епідеміологічної служби у вигляді губернських та повітових санітарних рад, санітарного бюро, бактеріологічного інституту з санітарно-гігієнічним відділом, хімічної лабораторії, гідротехнічного бюро, лікарсько-продовольчих пунктів, ясел-притулків, інституту лекторів, протиепідемічних загонів тощо [7].

Форми, методи роботи та ідеологія становлення громадської гігієни у часи розквіту Катеринославського земства (1911-1914) стали школою формування профілактичного світогляду видатного діяча та фундатора санітарно-епідеміологічної служби Радянського Союзу, академіка О.М. Марзеєва, який у ті часи працював земським санітарним лікарем Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії.

Після Першої світової війни надбання санітарного земства краю були закріплені та продовжені зі створенням курсу гігієни Вищих жіночих курсів при Вищому гірничому училищі м. Катеринослава. Саме науковцями нашої кафедри (Гужва З.Г., 2007) [7] у 2000-х роках відновлено історичну справедливість щодо особистості першого завідувача курсу гігієни, яким виявився відомий земський санітарний лікар І.І. Степанов-Григор'єв [5].

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПУТЬ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ГИГИЕНИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

Белецкая Э.Н.

В статье представлен исторический анализ формирования гигиенической школы Днепропетровской медицинской академии за 100-летний период существования — от образования в ХІХ веке санитарного земства Катеринославской губернии как уникальной общественной организации самоуправления до наших дней. Выделены основные этапы ее развития, включающие создание курсов гигиены при Высшем горном училище, их трансформацию в кафедру общей гигиены, социальной гигиены и гигиены труда при Катеринославской медицинской академии в 1922 г., формирование отдельных гигиенических кафедр в 1940-1948 гг., их реорганизацию в конце ХХ — начале ХХІ века. Установлено, что Днепропетровская гигиеническая школа за период своего

существования сформировала плеяду выдающихся ученых, дала науке более 100 диссертаций по различным направлениям, посвященным гигиенической диагностике техногенно изменяющейся окружающей среды, ее влиянию на здоровье человека, а также гигиеническим рычагам управления и укрепления здоровья населения промышленных территорий. Оценен научный вклад выдающихся ученых и преподавателей, их достижения и открытия в сфере профилактической медицины, роль в формировании профилактического мировоззрения у студенческой молодежи. Гигиенической общественностью ХІV съезда гигиенистов ведущими в Украине учеными за ХХ столетие признаны 30 гигиенистов, из которых семеро принадлежат к Днепропетровской гигиенической школе, что свидетельствует о ее высокой значимости в благородном деле служения общественному здоровью.

© Білецька Е.М. СТАТТЯ, 2013.

О.М. Марзєєв

Отже, не перервався ланцюг поколінь у становленні профілактичної справи Катеринославського краю, а трансформувався на новий рівень — науковий та педагогічний.

У подальшому офіційний статус кафедри отримав курс гігієни у складі Катеринославської медичної академії у 1922 році як кафедра загальної гігієни, соціальної гігієни та гігієни праці, яку очолив доктор медичних наук, професор Михайло Варфоломійович Донич (1878-1951) з 1922 по 1924 роки та з 1932 по 1941 р. [8].

Надалі кафедрою керувала відомий вчений-гігієніст, професор Л.М. Горовіц-Власова, учениця корифеїв вітчизняної науки Г.В. Хлопіна, В.І. Виноградського та І.І. Мечникова, перша російська жінка-мікробіолог.

Важкі життєві питання розвитку і становлення нового суспільства у 20-х роках, обраний курс на розвиток медичного і профілактичного обслуговування населення вимагали відповідної підготовки лікарів профілактичного профілю. Все це стало передумовою організації профільних гігієнічних кафедр, першою з яких стала кафедра соціальної медицини, створена 1924 року, що очолювалася також проф. М.В. Доничем, високоосвіченим лікарем і науковцем. Його науковими уподобаннями були механізм впливу дезінфектантів на мікроорганізми, оцінка харчових продуктів, роль вітаміну С, основи санітарної статистики. Надалі кафедрою завідував проф. Л.В. Громашевський, у майбутньому відомий епідеміолог та академік АМН СРСР, проф. С.С. Каган, видатний організатор охорони здоров'я, фахівець з демографії, санітарного законодавства, історії гігієни та санітарії.

У подальші роки кафедр гігієнічного профілю побільшало. Поряд з кафедрою загальної та соціальної гігієни у Дніпропетровському медичному інституті було організовано кафедру комунальної гігієни (1940), гігієни харчування (1940), гігієни праці (1948) [15].

Створення гігієнічних кафедр було дуже важливим кроком державного рівня, який зміцнив гігієнічний потенціал вчених і викладачів, розширив базу наукових досліджень гігієнічних умов життя та праці населення потужного індустріального центру країни — м. Дніпропетровськ задля збереження "общественного здоровья".

Цей час став доленосним для формування плеяди видатних вчених-гігієністів, які очолювали гігієнічні кафедри Дніпропетровського медичного інституту, а їхні здобутки розвивали гігієнічну науку. Про досягнення фундаторів нашої гігієнічної школи слід частіше згадувати шановному гігієнічному товариству, особливо вченим-початківцям, оскільки не

буває замало уваги і пошани нашим вчителям — "всем тем, кто нас создал".

1945 року кафедру загальної гігієни очолив видатний гігієніст, доктор медичних наук, професор Олександр Федорович Стояновський — високоосвічений гігієніст та енергійний науковець, талановитий педагог. За його керівництва проводилися наукові дослідження з гігієни праці, гігієни харчування, гігієни ґрунту. Головним напрямком наукових досліджень у цей період було вивчення санітарно-гігієнічного режиму Дніпропетровського водосховища у зв'язку з повоєнною відбудовою Запорізької гідроелектростанції.

З 1955 по 1964 рік кафедру загальної гігієни очолював Пилип Харитонович Чехлатий, доктор медичних наук, професор (1894-1964). Чехлатий П.Х. — талановитий лікар-гігієніст, блискучий організатор санітарної служби, у минулому — директор Донецького НДІ гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР (1945-1951), директор Краснодарського медичного інституту (1951-1955). У ці роки кафедра проводила дослідження забруднення атмосферного повітря. З 1968 по 1972 р. кафедрою загальної гігієни керував майбутній директор НДУ загальної та комунальної гігієни ім. О.М. Марзєєва, заслужений діяч науки України, директор НДУ дезінфектології, дійсний член РАМН, академік Російської академії медико-технічних наук, доктор медичних наук Михайло Георгійович Шандала. За його керівництва гігієністи кафедри

М.В. Донич

О.Ф. Стояновський

вивчали атмосферне забруднення та його вплив на організм людини, досліджували стан радіаційного фону у зв'язку з випробуванням атомної та водневої зброї у м. Семіпалатинськ. Встановлено, що під час випробувань радіоактивність повітря та води р. Дніпро підвищувалася і наближалася до природної лише за рік. М.Г. Шандала як видатний вчений та талановитий гігієніст водночас з керівництвом кафедрою був проктором ДМІ. Його стрімкий науково-педагогічний злет залишив для кафедри яскраву наукову спадщину, ідеї якої втілюються нами і нині.

У 1972-1974 роках кафедру очолював доктор медичних наук, професор Володимир Михайлович Пазинич (1935 року народження), який закінчив санітарно-гігієнічний факультет ДМІ. Після аспірантури працював асистентом кафедри. Захистив докторську дисертацію за керівництва М.Г. Шандали. Зробив значний внесок у розробку проблеми

М.Г. Шандала

нормування комбінованої дії хімічних факторів повітря промислових міст.

1955 року на посаду завідувача кафедри гігієни праці була обрана доктор медичних наук, професор Галина Тихонівна Чукмасова (1911-1992), яка закінчила санітарно-гігієнічний факультет ДМІ 1933 року. У 1940 році захистила кандидатську дисертацію з фізіології, а у 1956 р. — докторську дисертацію. Г.Т. Чукмасова — талановитий вчений, однією з перших у країні вивчала гігієнічні аспекти фізіології праці робітників різних галузей виробництва,

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ

заснувала власну наукову школу, підготувала плеяду вчених-гігієністів. За наукові досягнення у галузі гігієни праці професор Г.Т. Чукмасова нагороджена срібною медаллю ВДНГ СРСР, а 1985 р. їй присуджено премію Ради Міністрів СРСР.

Кафедру комунальної гігієни з 1957 р. очолював Михайло Якович Шелюг. Він народився 1911 року, у 1935 році закінчив військово-медичне училище, а у 1949 р. — санітарно-гігієнічний факультет Дніпропетровського медичного інституту та був обраний за конкурсом на

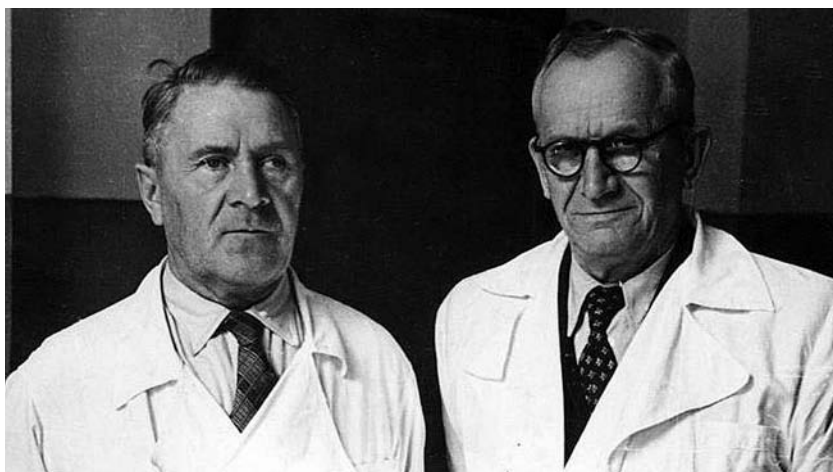
посаду асистента кафедри комунальної гігієни ДМІ. У 1956 р. захистив кандидатську дисертацію, а у 1968 р. — докторську дисертацію на тему: "Вплив атмосферних забруднень підприємств чорної металургії з коксохімічним виробництвом на санітарний стан ґрунту".

У цей час остаточно сформувався новий науковий напрям кафедри — опрацювання гігієнічних засад питного водопостачання населених пунктів Придніпров'я та дослідження у галузі санітарної охорони ґрунту від техногенного забруднення підприємствами металургійної та гірничовидобувної галузі. Вагомим результатом кафедральних розробок 1970-80-х років у галузі гігієни ґрунту стало, зокрема, затвердження всесоюзних нормативів ГДК марганцю та ванадію. Велику увагу кафедра приділяла також вивченню гігієнічних аспектів проживання населення у промислових містах.

З 1985 року кафедрою почав керувати доктор медичних наук, професор Едуард Анатолійович Деркачов. За його керівництва здійснено комплексне вивчення стану навколишнього середовища та здоров'я населення, наслідків техногенного пору-

В.М. Пазинич

П.Х. Чехлатий та І.М. Кучерявий

Члени Вченої ради санітарно-гігієнічного факультету ДНУ, 1970-ті роки.
Нижній ряд (зліва-направо): професори Б.Л. Смолянський, М.Я. Шелюг, Г.І. Ляшок, Г.Ф. Ємельянова, М.Л. Горбунова (декан), Г.Т. Чукмасова, В.І. Бичкова, М.М. Паранько, Я.Г. Ковров

шення і забруднення ґрунту і суміжних об'єктів важкими металами та території значних регіонів видобування та переробки корисних копалин — Кривбасу, Західного Донбасу, Нікополь-Марганцевого басейну та інших. Обґрунтовано закономірності впливу важких металів на біологічну активність та процеси самоочищення ґрунту, якість води підземних та поверхневих джерел водопостачання. Розроблено наукові гігієнічні принципи охорони ґрунту та здоров'я населення від несприятливого впливу важких металів на характеристики ґрунтових мікробіоценозів. Досліджено показники здоров'я населення, враховуючи зміни донозологічних станів, впроваджено еколого-гігієнічні рекомендації з використання штучно відновлених ґрунтів сільськогосподарських, водогосподарських, рекреаційних цілей. Розроблено низку державних стандартів — гігієнічних регламентів (ГДК) вмісту важких металів у ґрунті. Результати наукових досліджень покладено в основу методології розробки регіональної системи екологічного моніторингу "СЕМ — Придніпров'я", яка стала базовою моделлю організації Національної програми моніторингу "Навколишнє середовище — здоров'я". Вперше в Україні у співдружності з фахівцями інших наукових та навчальних закладів створено "Медико-екологічний атлас" (1987) та підготовлено оригінальні екологічні карти Дніпропетровської області і м. Дніпропетровська.

На початку 2000-х років колектив кафедри активно працював над розробкою наукових ос-

нов та гігієнічних принципів охорони довкілля і системою реабілітації ґрунту від впливу важких металів. Багаторічна плідна праця науковців отримала високу оцінку нашої держави. 2002 року її завідуючий — професор Е.А. Деркачов — за цикл наукових робіт "Важкі метали як небезпечні для людини забруднювачі навколишнього середовища в Україні" у складі колективу провідних вітчизняних гігієністів був нагороджений Державною премією України.

Останні 5 років колектив кафедри гігієни та екології (у минулому комунальної гігієни) за керівництва д.мед.н., проф. О.А. Шевченка реалізує свій науковий напрямок у галузі медичної екології та гігієни довкілля, активно готує гідну зміну майбутніх вчених та висококваліфікованих викладачів [10].

Вагомий внесок у розвиток гігієни харчування зроблено професором Б.Л. Смолянсь-

Е.А. Деркачов

ким, який завідував кафедрою гігієни харчування з 1974 р. Головним науковим напрямком кафедри за керівництва Смолянського Б.Л. було обґрунтування принципів первинної та вторинної профілактики неінфекційних захворювань різних груп населення. Низку важливих досягнень зроблено професором В.В. Ванханеном, тематика яких пов'язана з обґрунтуванням наукових основ харчування різних верств населення, профілактикою харчових отруєнь, регламентацією санітарно-курортних аліментарних програм.

Талановитий соціал-гігієніст, проф. Г.Ф. Ємельянова понад 30 років керувала кафедрою соціальної гігієни (1957-1989), головним напрямком діяльності якої стало здоров'я населення, профілактика захворюваності та організація медичної допомоги гірникам. Професор кафедри Т.О. Бажан — відомий історик медицини, організатор охорони здоров'я. З 1996 року кафедру соціальної медицини, організації та управління охороною здоров'я очолює видатний вчений — проф. В.М. Лехан, за керівництва якої розробляються наукові основи управління медико-профілактичної допомоги та реформування системи охорони здоров'я населення України на принципах пріоритетності економічних методів управління галузі.

Відомий вчений, фахівець з проблеми вібрації та шуму, доктор медичних наук, професор Микола Михайлович Паранько очолив кафедру загальної гігієни 1974 року. Разом з удосконаленням навчального

HISTORICAL WAY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF DNIPROPETROVSK HYGIENIC SCHOOL **Beletska E.M.**

The article presents a historical analysis of the Dnipropetrovsk Medical Academy hygiene school formation for the period of 100 years — from the formation of Katerinoslav province sanitary district council, as a unique self-government social organization in the XIX century, to the present. The basic stages of its development, including the creation of the Higher Courses of Hygiene School of Mines, their transformation in the department of general hygiene, social hygiene and labor hygiene in Katerinoslav Medical Academy in 1922, the formation of separate sanitary chairs in 1940-1948 years, their reorganization in the end of XX - beginning of XXI centuries.

It is revealed, that Dnipropetrovsk hygiene school during its existence formed a outstanding scientists' group, gave more than 100 dissertations in different directions, devoted to hygienic diagnostics technogenic changing of environment, its impact on health and hygienic control levers and health promotion of industrial areas.

Scientific contributions of scientists and teachers, their achievements and discoveries in the field of preventive medicine, in the formation of preventive attitudes of students are estimated. At the XIV hygienic congress 30 hygienists recognized as leading in Ukraine in XX century, six of which are from Dnipropetrovsk hygiene school, indicating its importance in the noble cause of serving the public health.

процесу та підготовкою висококваліфікованих фахівців колектив кафедри розробляв актуальні напрямки гігієнічної науки: гігієнічна оцінка шуму та вібрації та їхній вплив на організм в експериментальних та виробничих умовах, гігієнічне нормування сумісної дії фізичних та хімічних факторів, проблема поширення та впливу важких металів на репродуктивну систему та імунний статус тощо. За результатами цих досліджень було захищено 7 кандидатських дисертацій, розроблено "Санітарні норми та правила для метизного та гальванічного виробництва", затверджено ГДК для 7 речовин в атмосферному повітрі, ОДУ та ОБУВ для 11 речовин-забруднювачів атмосферного повітря та води, видано декілька методичних рекомендацій, інформаційних листків [9].

Розроблений на кафедрі комплекс заходів щодо запобігання шкідливого впливу хімічних та фізичних факторів середовища, а також окремі нормативні документи демонструвалися на ВДНГ СРСР та УРСР, отримали призові місця: М.М. Паранько — диплом пошани, Ж.В. Ульянова — бронзову медаль.

У зв'язку з реформою вищої медичної освіти та відповідною реорганізацією підрозділів медичної академії з 1997 по 2002 роки кафедру загальної гігієни було об'єднано з курсами комунальної гігієни, гігієни праці, гігієни харчування та гігієни дітей і підлітків у кафедрі гігієни та екології за керівництва доктора медичних наук, професора Е.А. Деркачова.

З 2003 року кафедра стає знову самостійним підрозділом медичної академії, на якій

викладається базова теоретична дисципліна у галузі профілактичної медицини. Її очолює авторка цих рядків, доктор медичних наук, професор Елеонора Миколаївна Білецька, учениця та послідовниця проф. М.М. Паранька і академіка І.М. Трахтенберга.

Наш колектив, зберігаючи кращі наукові традиції, погляди, методологію вчителів, активно розробляє нові горизонти гігієнічної науки, досліджує наслідки техногенного забруднення довкілля та його роль у здоров'ї населення, працює над основами теорії впливу важких металів та їх гігієнічною регламентацією, вивчає репродуктивне здоров'я людини в умовах промислових міст, мікроелементози населення, впроваджує біо-профілактику для дітей і вагітних та інші актуальні гігієнічні проблеми. Реалізовано наукові здобутки у 3-х докторських та 7-ми кандидатських дисертаціях, 7-ми монографіях, 8-ми підручниках тощо [2].

Отже, гігієнічна школа Дніпропетровської медичної академії сформована плеядою талановитих вчених і викладачів, які плекали профілактичний світогляд студентської молоді — майбутніх лікарів. Гігієнічна переконливість обдарованих і талановитих студентів блискуче реалізувалась у долі наших видатних земляків — випускників Дніпропетровського медичного інституту: А.М. Сердюк — президент НАМНУ, академік, міністр охорони здоров'я України, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії України, д.мед.н., професор; М.Г. Карнаух — директор НДІ гігієни праці і профзахворювань, д.мед.н., професор; Г.І. Столмакова — директор Львівського НДІ епідеміології і мікробіології, д.мед.н., професор; Л.Г. Лекарев — завідувачий кафедрою соціальної гігієни Вінницького медичного інституту, д.мед.н., професор; В.М. Пазинич — завідувачий кафедрою гігієни Запорізького медичного університету, д.мед.н., професор;

М.М. Паранько

Е.М. Білецька

В.Я. Акименко — зав. лабораторією фізичних факторів ДУ "Інститут гігієни та медичної екології", д.мед.н., професор; М.І. Омелянець — д.мед.н., професор ДУ "Національний науковий центр радіаційної медицини НАМНУ" та багато інших.

Разом з тим, історичним аспектам розвитку гігієни у наукових дослідженнях приділяється, на жаль, недостатньо уваги, а у навчальній літературі навіть опускаються важливі періоди розвитку, забуваються особистості тощо. Так, у навчальному посібнику "Введення у профілактичну медицину", який вийшов 2012 року (автори — В.В. Бабієнко, А.М. Гринзовський, Ю.М. Ворохта), у розділі 6.4. "Розвиток науково-педагогічних гігієнічних шкіл" автори взяли на себе сміливість навести критерії значущості наукових шкіл взагалі, згідно з якими Дніпропетровська гігієнічна школа взагалі не згадується попри її величну історичну спадщину, опубліковану у різних виданнях, монографіях, журналах [1, 6, 8, 11, 12, 14, 15]. А це перша тривожна ознака забуття та неповаги до минулого. Ось чому вважаю за недоцільне рекомендувати цей посібник для навчання студентів у вищих медичних навчальних закладах.

Резюмуючи історичний опис розвитку Дніпропетровської гігієнічної школи, слід підкреслити, що за 100 років існування вона дала науці понад 100 дисертацій з різних напрямків, присвячених гігієнічній діагностиці техногенно забрудненого довкілля, його впливу на здоров'я людини та розробці гігієнічних заходів управління і зміцнення здоров'я населення

промислових територій. Гігієнічною громадою XIV з'їзду гігієністів нашої країни 30 гігієністів у ХХ столітті визнано провідними [6], з яких семеро науковців належать до Дніпропетровської гігієнічної школи (Стояновський О.Ф., Кучерявий І.М., Чехлатий П.Х., Столмакова Г.І., Чукмасова Г.Т., Шелюг М.Я., Касьяненко А.М.), що свідчить про її значущість у благородній справі "служення общественному здоров'ю".

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан Т.А. О гигиене и гигиенистах / Т.А. Бажан, Н.М. Таранько, Н.Г. Карнаух. — Дніпропетровськ: Журфонд, 2005.
2. Бібліографічний покажчик наукових та науково-методичних праць співробітників кафедри загальної гігієни (1974-2007) / Е.М. Білецька, О.В. Антонова, Т.Д. Землякова та ін. — Дніпропетровськ, 2008. — 77 с.
3. Білецька Е.М. Гігієнічні дослідження земської санітарної організації Катеринославської губернії / Е.М. Білецька // Сучасні проблеми епідеміології, мікробіології та гігієни: Матер. VIII наук.-практ. конф., до Дня науки. — Львів, 2011. — С. 203-205.
4. Білецька Е.М. Історія становлення та розвитку санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії / Е.М. Білецька, З.Г. Гужва // Гігієнічна наука та практика: сучасні реалії: Матер. XV з'їзду гігієністів України, 2012. — С. 17-19.
5. Білецька Е.М. Основні напрямки розвитку та досягнення у науковій діяльності кафедри загальної гігієни ДДМА / Е.М. Білецька, О.В. Антонова, В.І. Главацька // Збереження здоров'я населення урбанізованих територій: наукові і практичні аспекти впливу чинників довкілля: Матер. наук.-практ. конф., присв. 85-річ-

чю кафедри загальної гігієни. — Дн-петровськ, 2007. — С. 27-29.

6. Гігієнічна наука та практика на рубежі століть / За ред. Ю.І. Кундієва, А.М. Сердюка, Є.Г. Гончарука, О.В. Лапушенко. — Дн-петровськ: АРТ-ПРЕС, 2004. — С. 18-20.

7. Гужва З.Г. Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. — 1917 р.): автореф. дис. / З.Г. Гужва. — К., 2007. — 23 с.

8. Дзяк Г.В. Історичний шлях розвитку кафедри загальної гігієни Дніпропетровської медичної академії / Г.В. Дзяк, Е.М. Білецька // Медичні перспективи. — 2007. — Т. XII, № 4. — С. 114-120.

9. Дзяк Г.В. Історичний шлях розвитку кафедри загальної гігієни Дніпропетровської державної медичної академії / Г.В. Дзяк, Е.М. Білецька // Збереження здоров'я населення урбанізованих територій: наукові і практичні аспекти впливу чинників довкілля: Матер. наук.-практ. конф., присв. 85-річчю кафедри загальної гігієни. — Дн-ськ, 2007. — С. 12-21.

10. Дніпропетровська державна медична академія. Історія. Сучасність. Особистості / За ред. Г.В. Дзяка. — Харків: Кроссруд, 2011. — 364 с.

11. Історичні аспекти становлення земської санітарії Катеринославської губернії / Е.М. Білецька, З.Г. Гужва, Т.Д. Землякова та ін. // Сучасні проблеми епідеміології, мікробіології та гігієни: Матер. наук.-практ. щорічної VII ювілейної конф., приуроч. до 70-річчя інституту, 100-річчя від народження д.м.н. Г.М. Мосінга, Дня науки. — Львів, 2010. — Вип. 7. — С. 569-573.

12. Очерки истории подготовки врачей медико-профилактического профиля и вклад ученых в развитие гигиены в Украине / Н.М. Паранько, Т.А. Бажан, Э.А. Деркачев, В.А. Павлов. — Днепропетровск: Полиграфист, 2001. — 71 с.

13. Санітарно-виконавча комісія Катеринославського міського самоврядування. 1879 рік (до 125-річчя з дня заснування) / С.А. Риженко, Е.М. Білецька, З.Г. Гужва, М.О. Гужва / Медичні перспективи. — 2004. — Т. IX, № 2. — С. 132-139.

14. 85 років. Дніпропетровська державна медична академія. 1916-2001 / За ред. Г.В. Дзяка. — Дніпропетровськ: РВА "Дніпро ВАЛ", 2001. — 816 с.

15. 50 лет (1916-1966) Днепропетровского медицинского института / Под ред. И.И. Крыжановской. — К.: Здоровье, 1967. — С. 305-344.

Надійшла до редакції 24.10.2012.

А.М. Сердюк